

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T4.2021.008

Adam Kaźmierczak

Wydział Sztuk Pięknych UMK, Toruń

ORCID: 0000-0002-2950-1509

Witraże mozaikowe i szklenia ozdobne w kamienicach dawnej dzielnicy Wilhelmstadt. Przyczynek do badań nad witrażownictwem Torunia przełomu XIX i XX wieku*

Wprowadzenie

W XIX wieku w całej Europie nastąpiło wielkie odrodzenie sztuki witrażowej (poprzedzający je okres baroku i rokoka preferował szklenia przepuszczające jasne światło, które miało dobrze oświetlać iluzjonistyczne malarstwo oraz dekoracje rzeźbiarskie¹). Ponowne zainteresowanie witrażem miało miejsce również w Toruniu. Przełom XIX i XX stulecia pozostawił w mieście liczne realizacje witrażowe, zarówno sakralne, jak i świeckie, m.in. w willach, budynkach użyteczności publicznej oraz w kamienicach mieszkalnych. Celem niniejszego studium jest przedstawienie i omówienie różnych popularnych w tym czasie rozwiązań dekoracyjnych oraz technicznych przeszkleń witrażowych w oknach i drzwiach wybranej zabudowy czynszowej dawnej dzielnicy Wilhelmstadt w To-

* Artykuł oparto na badaniach prowadzonych w ramach studiów doktoranckich w zakresie konserwacji i restauracji dzieł sztuki na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w Toruniu oraz na badaniach własnych wchodzących w skład powstającej rozprawy doktorskiej dotyczącej problematyki konserwatorskiej witraży w kamienicach toruńskich z przełomu XIX i XX w., przygotowywanej pod kierunkiem dr. hab. Andrzeja Kałuckiego, prof. UMK oraz przy wsparciu dr Anny Zaręby.

¹ Magda ŁAWICKA, *Zapomniana pracownia. Wrocławski instytut witraży Adolpha Seilera (1846–1945)*, Wrocław 2002 (dalej cyt.: ŁAWICKA 2002), s. 19.

runiu. Obecnie nosi ona nazwę Przedmieście Świętej Katarzyny i obejmuje teren na północny wschód od Starego Miasta.

Obszar ten stanowi dobry przykład różnorodności stylów, założeń estetycznych, technik szklarskich i witrażowych. Ozdobne szklenia, szczególnie te w kamienicach, zdają się być chyba najbardziej pomijaną częścią wyposażenia i dekoracji wnętrz. W trakcie przeprowadzanych coraz częściej remontów wymienia się drewniane drzwi oraz okna w mieszkaniach i na klatkach schodowych na szczelne, plastikowe (PVC), najczęściej nie zwracając uwagi na pozostałości historycznego szklenia. Są one usuwane i zastępowane współczesnym, gładkim szkłem okiennym typu Float².

Wśród różnorakich walorów estetycznych kamienicy czynszowej bardzo istotną kwestią jest niewątpliwie indywidualizm formy. Każdy obiekt projektowany był jako odrębne dzieło sztuki, co ostatecznie dawało różnorodność wyrazu architektonicznego. Rola detalu nie ograniczała się jedynie do funkcji użytkowej, ale pełniła także nie mniej ważną funkcję estetyczną. Nikt nie deprecjonował sensu stosowania dekoracji, jednak jedynym jej celem było zaspokajanie naturalnej ludzkiej potrzeby doznań estetycznych. Takim przykładem z pozoru „zbędnej” dekoracji są właśnie witraże i szklenia ozdobne³. Dekorują one nadświetla frontowych bram, drzwi do mieszkań oraz sporadycznie drzwi i okna we wnętrzach mieszkalnych. Większość z nich znajduje się jednak w otworach okiennych klatek schodowych na każdym półpiętrze.

Wygląd sieni i klatki schodowej był zazwyczaj równie ważny jak dekoracja zewnętrzna kamienicy. Do ich wystroju przywiązywano dużą wagę, ponieważ zaraz po fasadzie, stanowiły one kolejny element spełniający funkcje reprezentacyjne i to właśnie tutaj powstawało pierwsze wrażenie jakości. Wielu właścicieli nie szczędziło środków na nadanie sieniom i klatkom schodowym stosownej oprawy⁴.

Rola witraży w koncepcie architektonicznej nie ograniczała się tylko do funkcji dekoracyjnej, chociaż zapewne była to kwestia nadrzędna. Obok zalet czysto estetycznych, doceniano również bardziej pragmatyczną funkcję kolorowych przeszkleń: podobnie jak zwykłe okno, chroniły one przed niekorzyst-

² To rodzaj szkła płaskiego wynalezione w 1952 r. przez sir Alastaira Pilkingtona. Jest ono prawie idealnie płaskie i pozbawione zniekształceń oraz wad optycznych. Efekt taki uzyskuje się poprzez wylewanie masy szklanej do wanny flotacyjnej z płynną cyną, po powierzchni której rozplywa się stopione szkło, zob.: <https://www.angra-szklo.pl/historia-szkla> (dostęp: 23 V 2020). Uzyskany efekt jest taki, że szkło odbija obraz otoczenia, co jest cechą niepożądaną w obiektach o charakterze historycznym.

³ Krystyna PAWŁOWSKA, *Witraże krakowskie w kamienicach mieszkalnych i obiektach użyteczności publicznej z przełomu wieków XIX i XX*, Kraków–Legnica 2018, s. 10.

⁴ Anna DOMAŃSKA-BIEGOWSKA, *Witraże w kamienicach poznańskich z przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Polska sztuka witrażowa*, red. Joanna BUDYN-KAMYKOWSKA, Krystyna PAWŁOWSKA, Kraków 2002 (dalej cyt.: DOMAŃSKA-BIEGOWSKA 2002), s. 40.

nyymi czynnikami atmosferycznymi oraz wpuszczały odpowiednią ilość światła do wnętrza. Często nie do końca przezroczyste i wielobarwne, pozwalały na uzyskanie atmosfery intymności, stając się rodzajem przegrody. Mogły przesłaniać widok na mało estetyczne podwórza, które miały nierzadko formę studni. Oddziaływały też mieszkańców frontowej części kamienicy od sąsiadów z oficyn⁵.

Rys historyczny

Obecność pruskiej twierdzy w Toruniu i jej duża ranga w systemie obronnym Drugiej Rzeszy decydowała o kierunku rozwoju gospodarczego miasta w ostatnim czterdziestoleciu XIX wieku. Do końca lat 70. miasto było otaczane wewnętrznym obwodem umocnień, co ograniczało jego rozwój przestrzenny. Funkcję obronną ze średniowiecznych murów zgodnie z rozporządzeniem Ministerstwa Wojny zdjęto dopiero 6 lutego 1874 roku, wcześniej były one włączone w system twierdzy. Zlikwidowano wówczas także rejon forteczny i związane z nim restrykcje budowlane. Władza miejska, której przekazano w kompetencje te sprawy, rozpoczęła w latach 1880–1884 stopniową rozbiórkę murów i nowożytnych fortyfikacji bastionowych. System fortyfikacji został odsunięty na odległość około czterech kilometrów od centrum, co pozwoliło na urbanizację terenów objętych dotychczas militarnymi restrykcjami, przede wszystkim w kierunku wschodnim i zachodnim. Dla obszarów po stronie wschodniej w 1884 roku powstał plan budowy nowej dzielnicy Wilhelmstadt, a w 1889 roku dla terenów po stronie zachodniej miasta zaplanowano zabudowę Bromberger Vorstadt (Bydgoskie Przedmieście)⁶.

Zabudowa mieszkaniowa omawianego obszaru z przełomu XIX i XX wieku, zaplanowana pierwotnie dla rodzin wyższych rangą wojskowych (z czego ostatecznie zrezygnowano, odsprzedając działki prywatnym przedsiębiorcom)⁷, została wyznaczona ulicami: Warszawską (dawniej Friedrichstr.), Piastowską (Wilhelmstr.), Kazimierza Jagiellończyka (Albrechtstr.) oraz Poniatowskiego (Bismarckstr.). Stanowi ona zwarty zespół kilkupiętrowych domów czynszowych o zróżnicowanej architekturze, wybudowany w ramach nowo powstałej dzielnicy i jako jedyny zrealizowany w całości⁸. Witraże kamienicy przy

⁵ TAMŻE, s. 40–41.

⁶ Bożena ZIMNOWODA-KRAJEWSKA, *Architektura bloku zabudowy czynszowej z przełomu XIX i XX wieku przy ulicy Warszawskiej w Toruniu*, [w:] *Historyzm toruński XIX–XX wieku: architektura, miejsca i codzienność*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Michał PSZCZÓŁKOWSKI, Toruń 2016, (dalej cyt.: ZIMNOWODA-KRAJEWSKA 2016), s. 51.

⁷ Joanna Kucharzewska, *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920*, Toruń 2004 (dalej cyt.: KUCHARZEWSKA 2004), s. 79.

⁸ ZIMNOWODA-KRAJEWSKA 2016, s. 53.

Placu św. Katarzyny 4 (dawniej Wilhelmplatz⁹) omawiane w ramach niniejszego artykułu znajdują się w budynku poza blokiem tej zabudowy. Budowę kamienic czynszowych rozpoczęto wiosną 1895 roku, a zakończono w październiku 1910 roku¹⁰. Gmachy te łączą w sobie różne style i tendencje, zarówno jeśli chodzi o formowanie elewacji, jak i wystrój wnętrz, w tym szkła artystycznych.

Nie odnaleziono dotychczas żadnych informacji dotyczących pochodzenia projektów dekoracji witrażowych. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że sami mistrzowie szklarscy opracowywali kompozycje, wzorując się na ogólnodostępnej prasie czy czerpiąc z katalogów ze wzorami ornamentów oraz całych okien, które były udostępniane przez duże witrażowe pracownie niemieckie¹¹. Publikacje te docierały do wielu odległych miast, promując najnowsze tendencje i technologie, a tym samym przyczyniając się do popularyzacji sztuki witrażowej¹².

Spśród zachowanych witraży i szkłań ozdobnych pochodzących z dziesięciu toruńskich kamienic, większość pozbawiona jest jakichkolwiek dat, podpisów czy sygnatur, które mogłyby pomóc w ustaleniu autorstwa witrażysty lub pracowni szklarskiej. Datowanie omawianych witraży i szkłań ozdobnych łączy się zasadniczo z czasem powstawania samych kamienic. Przemawiają za tym badania odkrywkowe warstw malarskich przeprowadzone na stolarce okiennej oraz kitach szklarskich, na które są osadzane kwatery i szkła. Pozwala to na porównanie warstw malarskich¹³. Najstarsze witraże pochodzą z ok. 1896 roku i znajdują się w kamienicach przy ul. Kazimierza Jagiellończyka 4 i 6 (il. 1, 4), z 1897 roku – ul. Piastowskiej 5 (il. 6–8), z 1898 roku – ul. Poniatowskiego 5¹⁴ (il. 2), Warszawskiej 8¹⁵ (il. 3) i 14. W końcu XIX wieku powstały również witraże z klatki schodowej przy Placu św. Katarzyny 4 (il. 5). Z 1901 roku pochodzą witraże przy ul. Poniatowskiego 3 (il. 10–11, 14), z 1903 roku – ul. Poniatowskiego 1 (il. 12–13) i z 1910 roku – ul. Piastowskiej 9¹⁶ (il. 15)¹⁷.

⁹ KUCHARZEWSKA 2004, s. 79.

¹⁰ ZIMNOWODA-KRAJEWSKA 2016, s. 57.

¹¹ Przykładami takich czasopism i wydań były: „Architektonische Rundschau”, „Deutsche Kunst und Dekoration”, „Zeitschrift für alte und neue Glasmalerei”, „Innen Dekoration” czy „Dekorative Kunst”.

¹² DOMAŃSKA-BIEGOWSKA 2002, s. 45.

¹³ W większości kamienic z witrażami i przeszkleniami zachowała się oryginalna stolarka.

¹⁴ ZIMNOWODA-KRAJEWSKA 2016, s. 56.

¹⁵ Krzysztof MILANOWSKI, Kamienica czynszowa, ul. Warszawska 8, Toruń. Karta Ewidencji Zabytków Architektury i Budownictwa, [mps], Toruń 2005 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, pkt 12).

¹⁶ ZIMNOWODA-KRAJEWSKA 2016, s. 56.

¹⁷ Analogiczne prace inwentaryzacyjne prowadzone są równolegle w Warszawie z inicjatywy Fundacji Hereditas oraz warszawianistycznych czasopism „Stolica” i „Skarpa”. Warto w tym miejscu również wspomnieć o pionierskich opracowaniach badawczych, m.in. Małgorzaty Maksymiuk (Warszawa, NID).

Podstawowa terminologia form witrażowych

W tym miejscu warto przybliżyć problem nazewnictwa różnych, pod względem technicznym, rodzajów witraży powstających w XIX i na początku XX wieku, które bezpośrednio dotyczą przedstawianego tematu. Zostaną tu omówione jedynie techniki niezbędne do identyfikacji odmian przedstawianych w tym artykule. W literaturze polskiej trudności w określeniu nazewnictwa form witrażowych spróbowali zdefiniować i uporządkować m.in.: Beata Fekecz-Tomaszewska¹⁸, Magda Ławicka¹⁹ oraz Tomasz Szybisty²⁰. Wszyscy badacze swoje rozważania oparli na klasyfikacji niemieckiego badacza Johannes Ralfa Beinesa, zawartej w pracy o szkleniach w Niemczech w latach 1780–1914²¹.

W oszkleniu mozaikowym (niem. *Mosaikverglasung*), zwanym też oszkleniem artystycznym (niem. *Kunstverglasung*), za pomocą listwy ołowianej łączy się ze sobą różne bezbarwne lub barwione szkła – gładkie, fakturowe, ornamentowe, opalowe, szkła z wtapianymi płatkami złota lub srebra itd. Szprosy ołowiane tworzą kontury rysunku. Szkielec nie maluje się ani patyną, ani emaliami. Rozkwit tej techniki nastąpił w dobie secesji²² i to właśnie ona dominuje w kamienicach Przedmieścia św. Katarzyny. Szybisty zaznacza jednak, że określenie *Mosaikverglasung* (*Kunstverglasung*) jako „oszklenie” czy „szklenie” jest w języku polskim pojęciem dość ogólnym i poprawniej jest stosować termin „witraż mozaikowy”²³.

W polskiej literaturze nie zdefiniowano pojęcia określającego wypełnienie okien lub drzwi bezbarwnymi szklami ornamentowymi, fakturowymi, szlifowanymi, trawionymi czy piaskowanymi bez użycia profili ołowianych, a tylko na metalowe szpile i kit szklarski. Przykładowo Jolanta Wnuk i Leszek Jodliński w publikacji poświęconej witrażom gliwickim opisują tego typu szkła jako ozdobne²⁴. Anna Domańska-Biegowska szkła trawione opisuje jako artystyczne

¹⁸ Magda ŁAWICKA, Beata FEKECZ-TOMASZEWSKA, *Problemy z nazewnictwem technik witrażowych*, [w:] *Sztuka witrażowa w Polsce*, red. Joanna BUDYN-KAMYKOWSKA, Krystyna PAWŁOWSKA, Kraków 2002 (dalej cyt.: ŁAWICKA / FEKECZ-TOMASZEWSKA 2002), s. 221–226.

¹⁹ ŁAWICKA 2002, s. 15.

²⁰ Tomasz SZYBISTY, *Sztuka sakralna Krakowa w wieku XIX*, cz. 4: *Malarstwo witrażowe*, Kraków 2012 (dalej cyt.: SZYBISTY 2012).

²¹ Johannes Ralf BEINES, *Materialien zur Geschichte farbiger Verglasungen von 1780 bis 1914, vorzugsweise für das Gebiet der Bundesrepublik Deutschland*, [w:] Waldemar HABEREY, Suzanne BEEH, Johannes Ralf BEINES, *Farbfenster in Bonner Wohnhäusern Broschierf*, Köln 1979, s. 85.

²² ŁAWICKA 2002, s. 15.

²³ SZYBISTY 2012, s. 11.

²⁴ Jolanta WNUK, Leszek JODLIŃSKI, *Gliwickie witraże. Witraże z końca XIX i początku XX wieku w architekturze profanum Gliwic*, Gliwice 2007 (dalej cyt.: WNUK / JODLIŃSKI 2007).

dekoracje²⁵. We wprowadzeniu do wytycznych dotyczących konserwacji i restauracji witraży sporządzonych przez Corpus Vitrearum znaleźć można jedynie ogólne wyjaśnienie pojęcia „witraż”, gdzie wymienia się „przeszklenie ozdobne”, bez żadnego rozwinięcia i interpretacji²⁶. Można zatem zaproponować, by ten rodzaj przeszkleń określać mianem „szklenia ozdobnego” lub „artystycznego” – w przypadku szkieleń trawionych wielowarstwowo.

Zagadnienia stylistyczne i technologiczno-techniczne

W kamienicach Przedmieścia św. Katarzyny odnaleźć można różne style i techniki form witrażowych wprowadzanych do otworów okiennych oraz drzwiowych. Przeważają tu szklenia dekoracyjne oraz witraże mozaikowe. W większości przypadków są one w bardzo złym stanie zachowania. Wyjątkiem są witraże z domu przy ul. Poniatowskiego 3 (il. 10–11) oraz przy ul. Kazimierza Jagiellończyka 6 (il. 4), które zostały poddane w ostatnim czasie pracom konserwatorskim, restauratorskim i rekonstrukcyjnym²⁷.

Najpopularniejszymi miejscami, w których umieszczano witraże i szklenia ozdobne są okna klatek schodowych, ulokowane głównie w traktach tylnych. Wyjątek stanowi kamienica przy Placu św. Katarzyny 4, gdzie schody ulokowano w przednim traktcie. Przeszklenia zdobią również nadświetla i skrzydła drzwi, bram frontowych oraz sieni (ul. Poniatowskiego 3 i 5, Plac św. Katarzyny 4, ul. Warszawska 8). W dwóch mieszkaniach zachowały się również witraże w oknach pokoju dziennego oraz drzwiach wewnętrznych (ul. Poniatowskiego 1 i 3).

Omawiane otwory okienne i drzwiowe mają nieskomplikowane kształty: prostokątne oraz prostokątne zamknięte łukiem odcinkowym lub pełnym. Na klatce schodowej domu przy ul. Kazimierza Jagiellończyka 6 (il. 4) znajdują się podwójne skrzydła okienne od góry zamknięte łukiem odcinkowym, a od dołu skosem. Wynika to z ukształtowania trójbiegowych schodów powrotnych z małymi spocznikami w narożnikach klatki schodowej. Okna większości kamienic obejmują wysokość jednego półpiętra. Jedynie w domu przy ul. Piastowskiej 5

²⁵ DOMAŃSKA-BIEGOWSKA 2002, s. 42.

²⁶ *Corpus Vitrearum. Wytyczne dotyczące konserwacji i restauracji witraży*, wersja druga, przekł. Sławomir OLESZCZUK, Tomasz SZYBISTY, Norymberga 2004, pkt 1.4. <http://www.cvp.ihs.uj.edu.pl/documents/66705910/145249008/Wytyczne+konserwatorskie/70f14796-da02-433d-ba55-a140489beffc> (dostęp: 19 VI 2020).

²⁷ Prace konserwatorskie witraży mozaikowych z ul. Poniatowskiego 3 wykonał Andrzej KAŁUCKI w 2016 r. Kompozycje te zostały w dużej mierze zrekonstruowane. Prace konserwatorskie witraży z ul. Kazimierza Jagiellończyka 6 przeprowadził autor niniejszego artykułu w 2020 r. Bardzo ważną kwestią w rozważaniach konserwatorskich jest problem rekonstrukcji. Witraż jest pod tym względem bardzo specyficzną i wyjątkową materią – dotyczące go standardy etyczno-konserwatorskie wymagają szerszego omówienia, na które nie ma jednak miejsca w tym tekście.

najwyższe okno zajmuje dwa półpiętra, ale niestety część zwieńczoną łukiem pełnym przysłania podest schodów prowadzących na ostatnią kondygnację.

Omawiane witraże i szklenia ozdobne, choć powstały w stosunkowo niewielkim odstępie czasowym (około 16 lat), są odzwierciedleniem schyłkowej fazy historyzmu i odnoszą się bezpośrednio do form dekoracyjnych stosowanych na elewacjach oraz we wnętrzach kamienic. W architekturze europejskiej okres 1880–1914 przez badaczy nazywany jest późnym historyzmem, cechującym się różnorodnością form stylowych²⁸. Ożywają m.in. formy barokowe, manierystyczno-barokowe oraz rokokowe.

Zasadniczą cechą witraży i szkłań dekoracyjnych dawnej dzielnicy Wilhelmstadt są symetryczne układy kompozycyjne, w których bordiura – przede wszystkim we wcześniejszych oknach – obejmuje pustą część środkową lub – w okresie secesji – wypełnioną swobodnym ornamentem krzywoliniowym. W tworzeniu dekoracji otworów okiennych i drzwiowych wykorzystywano najbardziej popularne w tym czasie szkła typu: katedralnego, antycznego, powłokowego, opalowego (mąconego), ornamentowego, trawionego oraz zwykle płaskie, walcowane szkła okienne. Chętnie używano także elementy gotowe, takie jak: gomółki, wytłaczane rozetki²⁹, kaboszony czy szlifowane i polerowane rozety oraz rauty.

W najstarszych kamienicach przy ul. Kazimierza Jagiellończyka 4, ul. Poniatowskiego 5, ul. Warszawskiej 8 i 14 (il. 2–3) znaleźć można proste i popularne przeszklenia ozdobne ze szkła piaskowanego i trawionego w jednej warstwie (kompozycje jednoplanowe). Są to m.in. tzw. szkła muślinowe – drobne, koronkowe formy rozetkowo-geometryczne w układzie raportowym, uzyskiwanym przez piaskowanie lub trawienie szkła, czyli jego matowienie³⁰. Nazwa „szkła muślinowego” pochodzi od bardzo drobno tkanej tkaniny z orientalnym wzorem wytwarzanej w irackim mieście Mosul³¹.

Szkła muślinowe tworzą zazwyczaj bordiury dla pustych, pozbawionych dekoracji, matowych, przezroczystych lub ornamentowych tafli środkowych (ul. Jagiellończyka 4, ul. Poniatowskiego 5, ul. Warszawska 14). Wśród „muślinów” wyróżniają się klasyczne wzory: czterolistne kwiatki z odchodzącymi kreskami, budujące rytm rombów. W ich polach znajdują się ośmiolistne kwiatki o zaokrąglonych płatkach; wzór w układzie romboidalnym, składający się z rozetki z czterema trójliściami i odchodzącymi od nich kreskami (ul. Jagiellończyka 4, ul. Poniatowskiego 5). Dodatkowo narożniki i pola środkowe bordiur

²⁸ ZIMNOWODA-KRAJEWSKA 2016, s. 62.

²⁹ DOMAŃSKA-BIEGOWSKA 2002, s. 46–47.

³⁰ Wizualne odróżnienie tych technik jest bardzo trudne ze względu na uzyskiwanie podobnych efektów końcowych, szczególnie na przełomie XIX i XX w.

³¹ <https://499c.ru/pl/what-is-muslin-muslin-fabric-a-description-of-the-material-properties-advantages-and-disadvantages/> (dostęp: 25 VI 2020).

zdobią zmatowione kwadratowe rozety z powtarzalnym uproszczonym motywem liliowym i palmetkowym w formie krzyża oraz podobnym drobniejszym w układzie diagonalnym (ul. Warszawska 14 i ul. Poniatowskiego 5).

Ciekawym przykładem jest klatka schodowa kamienicy przy ul. Warszawskiej 8 (il. 3), w której dekoracji zastosowano szerokie spektrum różnych przezroczystych wzorów i ornamentów na szkłe zmatowionym. Cechą tego typu ornamentów jest spora umowność, uproszczenie i abstrakcyjność form, inspirowanych przede wszystkim roślinnością. Motyw budowany jest za pomocą płaszczyzn, kropek i kresek przerywanych fragmentami matowego tła dla odróżnienia poszczególnych elementów kompozycji. Ozdobne szkła wypełniają drzwi wahadłowe, oddzielające się od klatki schodowej, okna na klatce oraz drzwi do mieszkań.

Znaleźć tu można, oprócz wcześniej wspomnianych wzorów i rozet, m.in. wić z winnej latorośli w esowatych układach, umieszczoną w drzwiach wahadłowych. Od głównego pędu odchodzą pojedyncze postrzępione liście, drobne kiście winogron oraz spiralne wąsy czepne. Środkowe pola drzwi zdobią panele w układzie symetrycznym. Od dołu rozchodzi się na boki listowie wzorowane na akancie, obejmując środkowy bukiet z drobnych łodyżek oraz podłużnych listków, przechodzi wyżej przeplatając się z innymi liśćmi akantu, zdobnych linii i drobnych łodyżek z listkami na zwieńczeniu. Po bokach podwójna cienka i gruba linia łączy się z takim samym motywem.

Pole środkowe okien klatki schodowej zdobi bogato zdobiona abstrakcyjna forma wazonu zamknięta podwójną ramką z narożnikami o fazie wypukłej na uskoku. Wazon zdobią liczne formy palmet, kół, linii, pierścieni, torusów, trochillusów i kimationu. Znajduje się w nim bukiet z wydłużonymi sercowymi liśćmi i zaostrzonymi formami trawiastymi. Boki wazonu przyozdabia bogata wić akantowa w układach ceownikowych i esowatych. Okna te zdobią również kwadratowe rozetki ujęte w ramkę, w polu których znajduje się czteropłatkowy kwiat o postrzępionych końcach. Po bokach są kolejne cztery płatki przypominające rokokowe kogucie grzebienie, podkreślone subtelną kreską z kropką pośrodku. Narożniki zaakcentowano delikatnymi łodyżkami z owalnymi listkami.

Technika matowania chemicznego polega na korozyjnym działaniu na szkło 40% kwasu fluorowodorowego, na którym w konsekwencji powstają liczne nierównomiernie rozmieszczone mikrowgłębienia. By uzyskać różny stopień matu, do roztworów matujących dodaje się odpowiednie fluorki: fluorek amonowy nadaje mat gruboziarnisty i szorstki, fluorek sodowy – mat średnioziarnisty, natomiast fluorek potasowy daje efekt matu drobnoziarnistego, jedwabistego, zwykłego lub satynowego³². Ten ostatni był zazwyczaj używany do prostych jednoplanowych ornamentów. Matowanie chemiczne przeprowadza

³² Wacław Nowotny, *Technologia. Zdobienie szkła*, Warszawa 1987 (dalej cyt.: Nowotny 1987), s. 278.

się na kilka sposobów: poprzez kąpiel w roztworach matujących, nanoszenie na szkła past matujących, nanoszenie pudrów matujących i matowanie gazami. Do tworzenia ornamentów stosowano zazwyczaj kąpiele matujące. Do tej techniki stosuje się różne roztwory soli fluorowodorowych zakwaszonych kwasami: fluorowodorowym, siarkowym, azotowym lub solnym³³.

By powstał wzór na szkłe, tę jego partię, która miała zostać przezroczysta, pokrywano powłoką ochronną. Dobór i rodzaj past na powłoki zależał od sposobu nanoszenia ich na szkła i sposobu nanoszenia dekoracji. Najczęściej stosowano powłoki woskowo-parafinowe, miniowe i asfaltowe³⁴. Do powtarzalnych jednowarstwowych wzorów najlepiej sprawdzały się dwa ostatnie sposoby. Pasty te mogły być nanoszone pędzlem, rozpylaczem (przez wcześniej przygotowany szablon) lub w technice sitodruku³⁵. Stosowano różne receptury past miniowych. Najbardziej popularna była mieszanina minii ołowiowej, kalafonii i werniksu lub pokostu. Po procesie trawienia powłokę usuwano poprzez zanurzenie na moment tafli szkła w nafcie z dodatkiem terpentyny. W skład powłoki asfaltowej wchodził przede wszystkim asfalt syryjski oraz terpentyna zwykła z dodatkiem kalafonii i terpentyny weneckiej. Wysychała ona szybciej od miniowej. Po trawieniu zmywano ją także naftą lub terpentyną³⁶.

Matowanie metodą mechaniczną polega na wylupywaniu cząsteczek szkła z powierzchni ziarnami piasku wyrzucanymi strumieniem. Powierzchnia szkła staje się chropowata, szorstka i silnie rozpraszająca światło. Do tych celów wykorzystywano urządzenia pneumatyczne, zwane matownicami. Grubość maty była zależna od ziarnistości piasku i siły, z jaką uderzał on w szkło. Zbyt dużą szorstkość można było złagodzić poprzez zanurzenie w kąpeli 10% roztworu kwasu fluorowodorowego. Szkła wzorzyste pokrywano powłokami ochronnymi, podobnie jak przy matowaniu chemicznym. W tym przypadku kładziono jednak odpowiednio przygotowane lakiery, w skład których wchodziły roztwory gum lub tworzyw sztucznych, klejów, np. stolarskiego kleju z gliceryną i szlamowaną kredą³⁷.

W kamienicy przy ul. Kazimierza Jagiellończyka 4 (il. 1) narożniki okien klatki schodowej zdobią kwadratowe rozetki: rubinowe, oranżowe i kobaltowe, wykonane techniką szlifowania i polerowania szkła powłokowego. Rozetka zbudowana jest z koła, od którego odchodzą cztery trójliscie i potrójne wąskie

³³ TAMŻE, s. 279–280.

³⁴ TAMŻE, s. 263.

³⁵ Technikę sitodruku wykorzystywano często w XIX w. do malowania klasycznych witraży z powtarzalnym ornamentem w układzie dywanowym. Nadrukowana farba witrażowa była wypalana w piecu w temperaturze ok. 600°C. Takie przykłady można znaleźć choćby w kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Toruniu.

³⁶ NOWOTNY 1987, s. 265–266.

³⁷ Wacław NOWOTNY, *Technologia szkła*, cz. 2, Warszawa 1986 (dalej cyt.: NOWOTNY 1986), s. 284–285.

palmetki. Techniki szlifowania szkła powłokowego dają niesamowite efekty dekoracyjne i są często używane dla kontrastu właśnie w towarzystwie stonowanych ornamentów na szkłe matowanym.

Szkło powłokowe (powlekane, warstwowe), znane już od XII wieku, jest typem szkła dmuchanego bezbarwnego, powlekanego cieńszą warstwą szkła o intensywnym kolorze³⁸. Na piszczel nabiera się porcję szkła bezbarwnego. Po delikatnym rozdmuchaniu tworzona jest bańka, na którą nakłada się barwkę, czyli porcję szkła kolorowego, otrzymanego z innej donicy, w której topiono szkło barwne lub z prefabrykatu, czyli sztabki barwnego szkła. Po rozgrzaniu bańki szkło kolorowe pokrywało jej powierzchnię. W następnej kolejności szkło jest dalej rozdmuchiwane i tworzy się z niego formę cylindra, który następnie jest rozcinany i wygładzany drewnianym kłosem na wysięgniku³⁹.

Aby otrzymać jasną rozetę na powłokowym szkłe, należało wykonać rzeźbienie za pomocą wrzecionowej szlifierki pionowej (tego typu urządzenia używa się do dziś). Służy ona do nadania ruchu obrotowego ściernic tarczowych lub tarczy polerskich umocowanych na końcu wrzeciona. Odpowiednio dobrane tarcze nadawały określony kształt, głębokość i zakończenia żłobin. W trakcie rzeźbienia tarcze ściernie muszą być cały czas mocno zwilżane wodą, natomiast tarcze do polerowania smarowane pastami polerskimi⁴⁰.

Trzy okna kamienicy przy ul. Kazimierza Jagiellończyka 6 (il. 4) zdobią proste bordiury z gomółek (fioletowych, jasnozielonych, miodowych) na tle szkła katedralnego (słomkowego, fioletowego, błękitnego), oprawione w listwy łożwane. Pola środkowe wypełnia szkło ornamentowe w postaci nieregularnych wypukłych krakelur.

Szkło katedralne zostało opracowane w latach 60. XIX wieku w Anglii i stosuje już od czwartej ćwierci XIX wieku w całej Europie, nieprzerwanie do dziś. To odmiana szkła lanego, niewalcowanego (czasem szybko przewalcowanego i wyrównanego z jednej strony ręcznie), o nierównomiernej powierzchni i zróżnicowanej grubości oraz niepełnej przejrzystości⁴¹. Szkło ornamentowe jest typem szkła walcowanego, którego produkcja polega na odpowiednim rozgniataniu plastycznej masy szklanej za pomocą dwóch metalowych walców. Jeden

³⁸ NOWOTNY 1987, s. 201–208; NOWOTNY 1986, s. 93–98; Elżbieta GAJEWSKA-PROROK, *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem*, Wrocław 2014 (dalej cyt.: GAJEWSKA-PROROK 2014), s. 39.

³⁹ Podobnie wytwarzane jest szkło antyczne białe lub barwione w masie. Jego nazwa wzięła się od ponownego uzyskania szkła w wyglądzie podobnego do produkowanego w średniowieczu z licznymi nierównościami, pęcherzykami powietrza, silnym załamaniem światła i niejednorodnością optyczną. Produkcję tego szkła zainicjowano w Anglii w 1855 r., zob. GAJEWSKA-PROROK 2014, s. 39, 41. W Polsce szkło antyczne wytwarzane jest do dziś w hucie Jasło; <https://www.swiat-szkla.pl/kontakt/2275-antyczne-szklo-witrazowe.html> (dostęp: 25 VI 2020).

⁴⁰ NOWOTNY 1987, s. 35–48.

⁴¹ GAJEWSKA-PROROK 2014, s. 39.

z nich (górną) ma wytłoczony odpowiedni wzór, który odciska się na niestężonej jeszcze do końca masie szklanej⁴². Z kolei gomółki to małe okrągłe szkła znane już od średniowiecza, o nierównej, pofałdowanej powierzchni, z charakterystycznym wybrzuszeniem pośrodku, tzw. pępkiem, i koncentrycznymi liniami. Ich nazwa pochodzi od podobnej wielkością i kształtem gomółki – małej, owalnej bryłki sera. Podczas produkcji gomółki nabiera się na puszczel porcję szkła, którą następnie delikatnie rozdmuchuje i tworzy małą bańkę. W dalszej kolejności rzemieślnik szybko obraca szkłem. Pod wpływem siły odśrodkowej bańka ulega spłaszczeniu. Do formowania pożądanego kształtu używa się również metalowych szczypiec. Te charakterystyczne szklane elementy wykorzystywano często w okresie historyzmu oraz secesji⁴³.

Innymi przykładami, jeszcze XIX-wiecznymi, są klatki schodowe przy ul. Piastowskiej 5 i Placu św. Katarzyny 4. Są to formy witrażu mozaikowego, oprawione w listwy ołowiane. W oknach klatki schodowej na Placu św. Katarzyny 4 (il. 5), zachowały się fragmenty witraży z podziałami geometrycznymi. Biforialny układ dwóch okien, zamknięty łukiem pełnym, wieńczy okrągła rozeta z żagielkami po bokach i małym trójkątem o wklęsłych bokach poniżej. Rozwiązanie kompozycyjne otworów nawiązuje do maswerków gotyckich. Okna zdobi słomkowa bordiura ze szkła katedralnego z niebieskimi gomółkami. Półkoliste pole środkowej części skrzydła okiennego wypełnia forma przypominająca pajęczynę lub skrzydło nietoperza z jasnofioletowego szkła katedralnego na błękitnym tle. Zdobia ją niebieskie kaboszonki oraz połówka żółtej gomółki z czerwoną lamówką. Całość ujmują dodatkowo brązowo-oranżowa ramka. Okrągła rozeta okna składa się ze słomkowej formy wachlarzowej z niebieskimi zakończeniami. W jej środku znajduje się niebieska gomółka z czerwoną ramką. Rozetę ujmują szeroka czerwona bordiura o słomkowych brzegach, z błękitnymi kaboszonkami rozstawionymi po okręgu. Podobna bordiura zdobi boczne żagielki z błękitnym polem środkowym. Trójkącik poniżej rozety wypełnia zielona odlewana (wyciskana na gorąco w formie) rozetka. Kompozycja dolnego okna jest identyczna, różni się ona jedynie kolorystycznie.

Okna klatki schodowej przy ul. Piastowskiej 5 również zdobią witraże mozaikowe podobne w formie do tych z Placu św. Katarzyny 4, tworzące wokół części centralnej wielobarwną, zgeometryzowaną bordiurę ze szkła katedralnego, antycznego, gomółek, szlifowanych i polerowanych rautów oraz odlewanych kaboszonów. W półkoliście zamkniętym oknie pierwszego półpiętra (il. 6) zachowała się jedynie górna część z motywem wachlarzowym, bordiurą z gomółek oraz alternacją gomółek i dwukolorowych rombów. Okno drugiego

⁴² NOWOTNY 1986, s. 19–21.

⁴³ https://archirama.muratorplus.pl/encyklopedia-architektury/gomolki-szklane_62_606.html?cat= (dostęp: 25 VI 2020).

półpiętra (il. 7) zamkniętego łukiem odcinkowym wypełniają fragmenty rombowej plecionki z kaboszonami pośrodku, otoczone podwójną ramką. Nad ślepieniem znajduje się romboidalna siatka z białego szkła, w narożnikach których ulokowano kontrastujące czerwone kaboszony. Okno ostatniego półpiętra (il. 8) zdobi również częściowo zachowana, geometryczna bordiura z gomółek i dwukolorowych rombów. Półkoliste zwieńczenie okna zamyka liściasta rozeta na tle skośnej kratownicy z gomółkową bordiurą.

W środkowych polach dwóch okien zachowały się wyjątkowe na skalę Torunia, figuralno-ornamentalne przedstawienia wykonane w technice wielowarstwowego trawienia szkła. Jedno z nich to tzw. Łyżwiarka (il. 7), którą ujmuje bordiura w formie wici i pędów listno-kwiatowych oraz rocailli. Postać kobieca ubrana jest w spódnicę i kozuch. Na głowie ma chustę, jej dłonie skrywają się pod muffką, a na nogach widnieją łyżwy. W tle widoczne są pojedyncze gałązki drzew pozbawione liści. Cała kompozycja ujęta została w formę roślinno-rocaillowej pergoli. Od dołu i góry zdobią ją poprzepłatane ceowniki z rocaillami, stylizowane liście akantu oraz drobne kwiatki z listnymi łodyżkami. Po bokach proste łodygi oplecione są gałązkami z listowiem i pojedynczymi kwiatami oraz wypustkami.

Piętro wyżej w centralnym kartuszu ujęto męską głowę z profilu (il. 8). Mężczyzna ma krótką brodę oraz wąsy, a na głowie nosi kapelusz z piórami. Całość ujęto w finezyjnej kompozycji groteskowej, w której przeplatają się motywy rogów obfitości, karbowanych taśm ze spływami wolutowymi, przewieszonych draperii, akantów, pąków kwiatnych czy gałązek laurowych.

Pozostaje jeszcze pytanie, kto został przedstawiony na obu oknach? Ulica Piastowska, dawniej Wilhelmstrasse, była niegdyś główną arterią przedmieścia, łączącą dworzec kolejowy Toruń-Miasto z głównym placem – Wilhelmsplatz (obecnie Plac św. Katarzyny). Oddzielała ona część mieszkalną od zabudowań koszarowych. Była pomyślana jako obsadzona drzewami, szeroka promenada do jazdy konnej, wojskowych parad i spacerów mieszkańców dzielnicy. Reprezentacyjność arterii wzrosła, gdy na jej końcu powstał wspaniały, monumentalny kościół garnizonowy⁴⁴. Zdaje się, iż można chyba wysunąć hipotezę, że osoby przedstawione na szkłe, to sam cesarz Prus – Wilhelm II Hohenzollern, a „łyżwiarką” jest żona cesarza – Augusta Wiktoria (il. 9).

Przedstawienia te od strony technicznej zostały wytrawione w trzech etapach (wielopoziomowa dekoracja reliefowa). Pierwszym było równomierne zmatowienie całej tafli szkła na mleczno-szary jasny odcień. Następnie założono powłokę ochronną w miejsca, które nie miały zostać wytrawione. W tym przypadku są to wszystkie cienkie linie obrysów, budujące kompozycję i detale w formie blików najwyższych światel oraz cały pas zewnętrzny. Po tym

⁴⁴ KUCHARZEWSKA 2004, s. 81.

następowała pierwsza kąpiel trawiąca. Po odpowiednio głębokim wytrawieniu szkła, w miejsca wytrawione nakładano nowe powłoki ochronne, pozostawiając oczywiście te wcześniej założone lub nawet dokładając kolejne⁴⁵. Efektem tego etapu są jasnoszare wypełnienia ornamentów, postaci, czy pewne szczegóły tła. Po drugiej kąpeli otrzymano najciemniejsze płaszczyzny, stanowiące tło dla przedstawień. Dzięki tym zabiegom uzyskano niesamowite efekty rysunkowe i graficzne, w których obrazy zmieniają się wraz z punktem widzenia i zmianą oświetlenia.

Rozpoczęcie produkcji witraży w stylu secesji na początku XX wieku nie wiązało się z zaprzestaniem wytwarzania witraży w stylach historycznych. Witraże secesyjne początkowo wzbudziły zainteresowanie przede wszystkim środowisk mieszczańskich⁴⁶. Za prekursora twórców typowo secesyjnych witraży uchodzi Amerykanin Louis Comfort Tiffany, zajmujący się opracowywaniem i produkcją nowych typów szkła i projektowaniem witraży. Jego witraże były formalnie zasadniczo bliskie stylowi wczesnej secesji (niem. *Florale Jugendstil*), której głównym środkiem wyrazu była linia falista. Popularne motywy ikonograficzne, to: strzeliste lub wijące się kwiaty, ptaki o dekoracyjnej linii lub wielobarwnym upierzeniu (np. łabędzie, pawie, papugi), krajobrazy z łagodnymi wzgórzami i wodą, sylwetki smukłych kobiet⁴⁷, stylizowane kwiaty lili, maków, tulipanów, niezapominajek, dzwonków, liści kasztanowca. Występują też liczne formy liściaste o lancetowatym lub sercowatym kształcie⁴⁸.

Okolo 1880 roku Tiffany wynalazł szkło opalowe, zwane też szkłem mąconym – o niejednorodnym kolorze, które zawiera albo różne odcienie tej samej barwy, albo jest wielobarwne. Ten typ szkła stał się bardzo popularny w dobie secesji. W witrażach secesyjnych stosowano też bardzo często walcowane ornamentowe szkło przemysłowe, które charakteryzowało się dużym zróżnicowaniem faktury, np. szkło z pionowymi falującymi smugami, z gwiazdami, z wzorem plastra miodu, z poprzecznymi falami, z wytłaczanymi granulkami, słonecznikami, zygzakami, spiralami, cekinami itd.⁴⁹

Przykłady secesyjnych witraży mozaikowych z Przedmieścia św. Katarzyny ograniczają się do motywów abstrakcyjno-floralnych. Wykorzystano tu całe spektrum dostępnych szkieł: katedralne, opalowe, antyczne, ornamentowe i walcowane bezbarwne okienne. W kamienicy przy ul. Poniatowskiego 3 witraże wypełniają nadświetle głównego wejścia, drzwi oddzielające sięn o klatki schodowej oraz cztery okna półpięter samej klatki.

⁴⁵ NOWOTNY 1987, s. 273–274.

⁴⁶ ŁAWICKA 2002, s. 28.

⁴⁷ TAMŻE, s. 28.

⁴⁸ DOMAŃSKA-BIEGOWSKA 2002, s. 47.

⁴⁹ ŁAWICKA 2002, s. 28.

Nadświetle drzwi wejściowych (**il. 10**) zdobi abstrakcyjna forma falujących taśm i liści w różnych odcieniach zieleni i żółtoci. Całość zamyka różowofioletowa taśma z pofalowanymi wklęsło-wypukłymi narożnikami i częściami środkowymi. Okno pierwszego półpiętra zdobi bordiura z niebieską krzywoliniową łodygą, od której odchodzą zielone zastrzone liście i fioletowe wielopłatkowe kwiaty. W części centralnej dominuje wachlarz błękitno-żółty z gomólkami na brzegach oraz purpurowe kwiaty i stylizowany w odcieniach fioleto kwiat lotosu na zwieńczeniu.

Drugie półpiętro (**il. 11**) tworzy delikatna wić poprowadzona linią ołowiu z zielonymi liśćmi i niebiesko-fioletowymi kielichowymi spłaszczonymi kwiatami. Pośrodku znajduje się rozbudowana muszla z białego szkła katedralnego, ornamentowego oraz niebiesko-fioletowego szkła opalowego. Zaakcentowano ją zielonymi falującymi liśćmi oraz fioletowym kwiatem tulipana w centrum. Kolejne okno przedstawia formy abstrakcyjne z białego, żółtego, oranżowego i zielonego szkła. Bordiurę buduje wiodąca linia ołowiu z pojedynczymi i potrójnymi falującymi zastrzonymi liśćmi. Pośrodku dominuje kształt sercowy, od którego odchodzą zielone falujące taśmy, a zamyka ją żółtawe prostokątne pole zwieńczone łukiem w osi grzbiet. Okno czwartego półpiętra po bokach wypełniają zielone nieregularne gałązki z fioletowymi okrągłymi pąkami. W środku znajduje się geometryczna kombinacja błękitnych wklęsło-wypukłych deltoid oraz żółtych i oranżowych gomółek na białym tle szkła katedralnego.

Na strychu kamienicy przy ul. Poniatowskiego 1 odnaleziono fragmenty witraży z klatki schodowej (**il. 12**), które przedstawiają kandelabrową wić liściasto-kwietną. Z cienkiej łodygi utworzonej z listwy ołowianej rozchodzą się na boki zielone falujące i zastrzone liście ze szkła ornamentowego w formie gruzełek. Kompozycję zamykają dwa rzędy żółtych bukietów z czerwonymi środkami z kaboszonów, uformowane na kształt wianka. Tło stanowi jasnobłękitne subtelne szkło katedralne. Znalaziono również prosty kartusz herbowy dzielony w skos z błękitno-fioletowego szkła opalowego na piaskowanym tle i z czerwoną bordiurą ze szkła powłokowego. Najprawdopodobniej znajdował się w jednym z okien klatki schodowej.

W zachowanych witrażach dwóch mieszkań przy ul. Poniatowskiego 1 (**il. 13**) i Poniatowskiego 3 centralną bezbarwną część okna, z podziałem przypominającym motyw muszli, ujmuje bogata wić roślinna w układzie symetrycznym. Od krzywoliniowej zielonej i żółtej taśmy imitującej łodygę roślinną odchodzą na zawiniętych kolejnych łodyżkach okrągłe zamknięte pąki kwiatowe ze szkła mąconego: zielono-żółte i żółto-oranżowe. Cała wić przeplatana jest zielonym listowiem ze szkła katedralnego i mąconego, wychodzącym z głównej taśmy. Na obwodzie kompozycji znajduje się bezbarwne szkło ornamentowe. Dekoracja ornamentalna została sprowadzona na boki skrzydeł okiennych, by do wnętrza mogła wpadać większa ilość światła.

Delikatniejsze formy zachowały się częściowo w oficynie kamienicy przy ul. Poniatowskiego 3 (il. 14), gdzie kompozycję tworzy krzywoliniowa, finezyjna pojedyncza wic budowana linią ołowiu, z której odchodzą potrójne zaostrome kępi zielonych liści, wzbogacane żółtymi kwiatkami.

Bogactwo kolorystyczne i materiałowe witraży wczesnej secesji stało się wadą oszkleń okiennych, kiedy to zaczęła zyskiwać na popularności geometryczno-linearna odmiana secesji. Tym samym zmienił się ideał wystroju wnętrza. Od 1902 roku znacząco nasiliła się krytyka floralnej secesji i przeszkleń utrzymywanych w tym stylu. Witraże zostały zepchnięte ku krawędzi okna, którego środek wypełniano białym lub pastelowym szkłem⁵⁰. Pozostałości witraży w stylu geometrycznym znaleźć można w oknach klatki schodowej przy ul. Piastowskiej 9 (il. 15): zawierają one różne typy szkielekt fakturalnych (bezbarwne gwiazdki i nierównomierne granulki, żółte drobne ziarenka, żaluzje w różnych układach), opalowych oraz wytłaczanych kwiatnych rozetek i szlifowanych rautów.

Podsumowanie

Witraże mozaikowe i szklenia dekoracyjne domów dawnej dzielnicy Wilhelmstadt, choć nie wyróżniają się szczególnie na tle witrażownictwa świeckiego przełomu XIX i XX wieku, to jednak „w pigułce” przedstawiają różne możliwości techniczne, stylistyczne i dekoracyjne. Witraże i szklenia kamienic, pełniąc rolę dekoracyjną, pozostawały w jedności stylowej z architekturą.

Wielość barw stosowana przez toruńskich witrażystów, szczególnie w okresie secesji, nie odbiega od zachodnioeuropejskich standardów. Ogólna dostępność szerokiej gamy różnego rodzaju szkielekt pozwalała na tworzenie form wielobarwnych i skonstrastowanych. Obok najbardziej popularnych szklanych tafli o dużej gamie kolorystycznej typu katedralnego, antycznego i opalowego, szczególne uznanie zdobyły szkła ornamentowe oraz muślinowe i matowane. Chętnie wykorzystywano wyroby gotowe, takie jak: gomółki, wytłaczane rozetki, kaboszony i rauty. Wyjątkowe pod względem artystycznym są bez wątpienia toruńskie przykłady wieloplanowych kompozycji trawionych w szkłe. Witraże i szklenia reprezentują różne tendencje stylistyczne i techniczne, co daje pewien obraz całości, który można określić mianem toruńskich witraży mieszczańskich i szklanych dekoracji w architekturze.

⁵⁰ TAMŻE, s. 29.

Adam Kaźmierczak
Faculty of Fine Arts, NCU Toruń

**Mosaic stained-glass and decorative glazing
in tenements houses of the former Wilhelmstadt district
as a contribution to the studies on Toruń stained-glass
making of the late 19th and early 20th century**

The aim of this paper is to present and raise the awareness of various decorative and technical stained-glass glazing solutions that were frequently used in windows and doors of selected tenement buildings of the former Wilhelmstadt district in Toruń at the turn of the 20th century. Today it is the St Catherine suburb covering the area north-east of the Old Town. This area is a good example of the diversity of styles, aesthetic assumptions and glazing and stained-glass techniques. Decorative glazing particularly in tenement houses, seem to be the most overlooked part of interior furnishings and decorations. During increasingly frequent renovations, wooden doors and windows in flats and staircases are being replaced with tight plastic ones. In most cases, however, no attention is paid to the remains of historic glazing. An important question is to outline the historical issues of Toruń in the context of the then-current political situation. The basic terminology regarding the names of (technically) different types of stained-glass windows created in the 19th and early 20th century will also be explained. This period saw the revival of the art in question, as demonstrated by numerous sacred and secular urban projects in tenement houses, villas, public buildings, etc. Various styles and techniques of stained glass forms can be found (generally in very poor condition) in the discussed block building of the district. The turn of the century is characterised by the last reminiscences of historicism, but also by new Art Nouveau projects, which is visible in decorations of window and door openings. These decorations represent a whole range of technical possibilities: from combinations of various types of glass (colours, textures) to the use of etching, matting, grinding and sanding techniques.

Il. 1. TORUŃ, ul. Kazimierza Jagiellończyka 4, szklenie dekoracyjne okna klatki schodowej (szkło muslinowe, matowane, rozety szlifowane). Fot. A. Kaźmierczak

II. 2. TORUŃ, ul. Poniatowskiego 5, szklenie dekoracyjne okna klatki schodowej (szkło muslinowe, rozety matowane, szkło ornamentowe). Fot. A. Kaźmierczak

II. 3. TORUŃ, ul. Warszawska 8, szklenie dekoracyjne drzwi oddzielających sień od klatki schodowej oraz szklenie okna klatki schodowej (szkło muslinowe, ornamenty matowane). Fot. A. Kaźmierczak

Il. 4. TORUŃ, ul. Kazimierza Jagiellończyka 6, okno klatki schodowej, szklenie ołowiowe (gomółki i szkło katedralne) oraz szkło ornamentowe. Fot. A. Kaźmierczak

Il. 5. TORUŃ, Plac Świętej Katarzyny 4, zachowany fragment witrażu mozaikowego okna klatki schodowej.
Fot. A. Kaźmierczak

Il. 6. TORUŃ, ul. Piastowska 5, zachowany fragment witrażu mozaikowego okna klatki schodowej. Fot. A. Kazmierczak

Il. 7. TORUŃ, ul. Piastowska 5, zachowany fragment witrażu mozaikowego okna klatki schodowej oraz „łyżwiarka” wykonana w technice trawionego szkła. Fot. A. Kaźmierczak

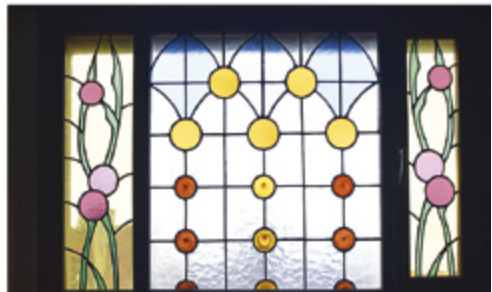
II. 8. TORUŃ, ul. Piastowska 5, zachowany fragment witrażu mozaikowego okna klatki schodowej oraz dekoracja groteskowa z popiersiem wykonana w technice trawionego szkła. Fot. A. Kaźmierczak

II. 9. Porównanie: „Łyżwiarka” i Augusta Wiktoria ze Szlezwika-Holsztynu-Sonderburga-Augustenburga, królowa Prus i cesarzowa niemiecka jako żona Wilhelma II oraz popiersie z medalionu i Wilhelm II Hohenzollern, niemiecki cesarz i król Prus. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/26/Kaiserin_augusta_Victoria350.jpg; <https://www.wykop.pl/wpis/12671911/cesarz-wilhelm-ii-hohenzollern-historia-fotohistor/> (dostęp: 14 III 2019). Fot. A. Kaźmierczak

II. 10. Toruń, ul. Poniałowskiego 3, secesyjny witraż nadświetla drzwi wejściowych (szkło opalowe, katedralne, ornamentowe, listwy ołowiowe). Fot. A. Kaźmierczak

II. 11. TORUŃ, ul. Poniałowskiego 3, secesyjne witraże okien klatki schodowej (szkło opalowe, katedralne, ornamentowe, gomółkowe, listwy ołowiowe). Fot. A. Kaźmierczak

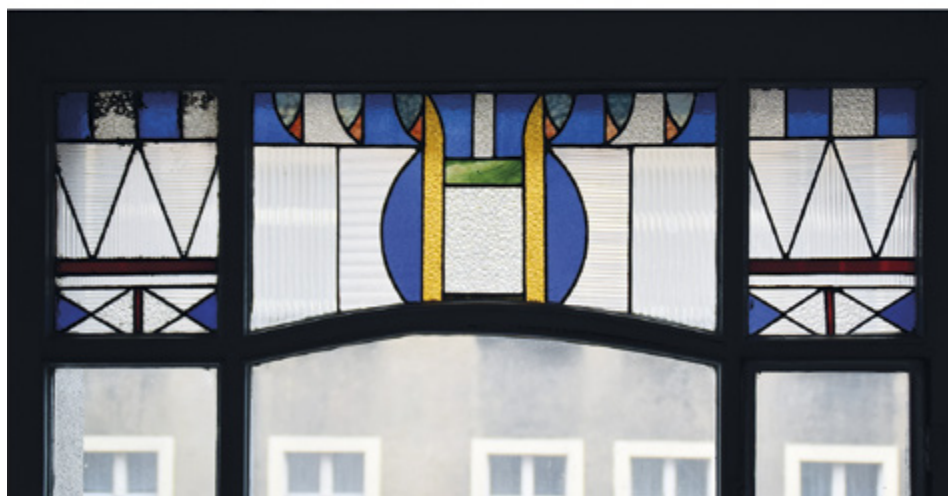
II. 12. TORUŃ, ul. Poniatowskiego 1, znalezione fragmenty secesyjnych witraży z okien klatki schodowej (szkło opalowe, katedralne, ornamentowe, matowane, kaboszony, listwy ołowiane). Fot. A. Kaźmierczak

II. 13. TORUŃ, ul. Poniatowskiego 1, secesyjne witraże okien mieszkania (szkło opalowe, ornamentowe, walcowane bezbarwne okienne, listwy ołowiane). Fot. A. Kaźmierczak

Il. 14. TORUŃ, ul. Poniatowskiego 3, secesyjny witraż okna klatki schodowej oficyny (szkło ornamentowe, listwy ołowiowe). Fot. A. Kaźmierczak

II. 15. Toruń, ul. Piastowska 9, zachowane fragmenty secesyjnych witraży w typie geometrycznym okien klatki schodowej (szkło opalowe, katedralne, ornamentowe, rauty, wytłaczane rozetki, listwy ołowio-we). Fot. A. Kaźmierczak